

Nacionalisme, etnicitat, modernisme¹

Joan Anton Resina

Sovint es titlla el nacionalisme d'irracional i rudimentari, i se'l considera una mena de religió i fins i tot un «fonamentalisme». Per què passa això? En primer lloc, perquè el nacionalisme actua en el pla afectiu –com, si no, podria motivar les persones per lluitar i, a vegades, per lliurar la vida per uns referents que van més enllà dels seus objectius?– i es basa en un conjunt d'obligacions interpersonals i intergeneracionals, igual que la religió. S'han d'establir alguns «fonaments» de solidaritat de grup abans de suscitar aquesta conducta, una conducta irracional, sens dubte, si definim la racionalitat com el càlcul del guany individual seguint uns criteris molt restrictius. Tanmateix, aquests criteris no expliquen com és que la violència anòmica escull preferiblement aquells llocs que simbolitzen la integració nacional: escoles, oficines de correu, esglésies, l'edifici federal de la ciutat d'Oklahoma. Aquests actes no revelen, potser, un anhel per l'esperit comunitari simbolitzat amb aquests edificis, que la gent, però, només experimenta en situacions extremes, com són les catàstrofes nacionals o les declaracions de guerra? El nacionalisme s'assembla a la religió en un aspecte. Etienne Balibar ens recorda que la teologia va inspirar la sacralització de l'estat. En un primer moment, l'estat-nació va adoptar una religió d'estat, perquè l'estat –un producte secular– necessitava una sanció transcendental. Però, com adverteix Balibar, l'analogia no ens porta gaire lluny. De fet, aconsegueix el contrari. El temor reverencial davant del vincle sagrat i afectiu entre els membres d'una comunitat religiosa es va poder transformar en nacionalisme perquè l'estat-nació era un tipus diferent de comunitat. Altrament, no hauria pogut substituir la identitat religiosa després d'absorbir-ne l'estructura, com va passar gairebé a tot arreu (Balibar, 95).

A banda de la religió, els detractors del nacionalisme consideren apropiat designar-lo «tribalisme». Bhabha forneix un exemple d'aquest abús semàntic quan es pregunta retòricament si «no hauríem d'haver 'recordat' que les antigues tribus dels Balcans es tornarien a formar» (59). Balibar considera que aquesta taxonomia és alhora mistificadora i reveladora: «Mistificadora perquè imagina el nacionalisme com una regressió a formes arcaïques de comunitat que, de fet,

1 Aquest article reproduceix els capítols 7 i 8 (pàgines 78-100) del llibre de Joan Ramon Resina, *El postnacionalisme en el mapa global*, publicat pel Centre d'Estudis de Temes Contemporanis/Angle Editorial, a la col·lecció Assaig Breu, 11, 2005.

són incompatibles amb l'estat-nació» (102). Per contra, l'aparició de nacionalisme assenyalava l'inici d'un procés de modernització en determinats segments socials als quals se'ls ha fet petit el marc arcaic, excessivament restrictiu o inadequadament estructurat en què es troben. La caracterització de tribalisme «revela la substitució d'una [forma] de parentiu per una altra d'imaginària, una substitució que la nació realitza i que comporta la transformació de la pròpia família» (102). Sota la forma nacional de societat, la família ha estat profundament modificada amb l'eliminació dels seus trets més característics, la sexualitat i la procreació, de l'ordre genealògic. Amb la creació d'una etnicitat abstracta o de ficció, l'estat-nació erosiona les formes prenacionals de solidaritat basades en el parentiu i el llinatge.

Balibar treu importància a l'etnicitat en la segregació de les comunitats multiculturals. Segons aquest autor, «l'autèntic obstacle que dificulta mesclar poblacions es troba més aviat en les diferències de classe, que tendeixen a recrear els fenòmens de casta» (103). Anthony D. Smith

EL CREIXENT INTERÈS TEÒRIC PEL NACIONALISME INDICA QUE LES NACIONS SÓN PROTAGONISTES EN L'ESPAI POSTNACIONAL

concedeix més importància al simbolisme ètnic i assenyalava que les teories modernistes del nacionalisme, com ara la de Gellner o la d'Anderson, perden de vista la base popular dels moviments nacionals. Adverteix que «qualsevol intent d'interpretar les tendències postmodernes del globalisme eclèctic transcendent i el nou localisme passa per relacionar-les no tan sols amb els processos de modernització,

sinó també amb unes identitats i unes herències que eren premodernes i que avui continuen conformant el fonament de moltes nacions modernes i exercint una forta influència» (1995, 47). Smith considera que les nacions se sostenen per «ethnohistòries», és a dir, per llegats distints de memòries, mites i símbols. Aquest no és un patrimoni del qual es pugui disposar lliurement i que es pugui llançar per la borda per fer surar una comunitat política que s'enfonsa (1999, 138-139). Tanmateix, les memòries s'esvaeixen i els mites són objecte d'atacs des del primer moment que són identificats. La cultura és sincrètica per definició i creix amb la hibridació, mentre que les tradicions, encara que a vegades duren molt, no estan mai protegides dels estralls de la modernització. Smith no postula una relació unívoca entre la nació moderna i la seva precursora ètnica. Les nacions sintetitzen els elements ètnics d'orígens diferents, per bé que el grup ètnic que va dominar durant el procés de formació de la nació continua influïent el present per mitjà de les seves tradicions i símbols.

Els usos del passat i les nacions del futur

Lluny de ser com el mussol de Minerva, com Hobsbawm va pronosticar de manera il·lusòria (183), el creixent interès teòric pel nacionalisme indica que les nacions són protagonistes en l'espai postnacional. Si ens preguntem per què la nació, lluny de convertir-se en víctima de la globalització, sembla que s'hi està adaptant d'allò més bé, la majoria de les respostes probablement es referiran a les formes tradicionals de legitimació, a la trajectòria històrica de l'estat-nació, a la seva aportació a l'estabilitat de certes formes de socialitat, a la seva consolidació en els costums irreflexius de la població. Tots aquests arguments estan relacionats amb el passat de la nació, amb el seu espai de memòries i experiències compartides, és a dir, amb la seva identitat. «El passat», diu Immanuel Wallerstein «és una manera per convèncer les persones que actuïn en

el present d'una manera en què potser mai no ho farien» (1991, 78). Això és cert, però el passat no tan sols és un instrument per donar coherència o extorquir conformitat, sinó que també pot aportar les raons i la força moral per resistir un nou maneig del poder. Les societats forjades amb una identitat que es remunta molt enrere en el passat no es desprenen fàcilment de les seves experiències particulars ni confien en una identitat que el vingui de fora.

La predilecció pel passat és, òbviament, típica del nacionalisme, però seria un error assumir que el passat necessàriament s'ha de tractar d'una manera nostàlgica. El passat forneix arguments per al present. I com que és una funció de la necessitat de viure en el present, sempre és un fenomen contemporani. Per tant, sempre resta obert. La revisió constant del passat no és cap exemple d'allò que la «Nova crítica» nordamericana anomenava una fal·làcia intencional i que consistia en valorar el text segons les intencions declarades de l'autor, ni és tampoc una prova de la falsificació de la memòria (encara que també ho pot ser), sinó la condició ineludible de la socialització de la història. Una qüestió que preocupa del nacionalisme no és tant el passat ideal que promou com les conseqüències d'aquest passat, perquè el passat que és moralitzat conté els indicis de l'acció política del present. Richard Rorty ho expressa de manera lapidària: «Les històries sobre el que ha estat i hauria de ser una nació no són intents de fer-ne una representació precisa, sinó més aviat intents de forjar una identitat moral» (13). Per tant, el que és objecte de censura no és la ficció del passat que fa el nacionalisme sinó la qualitat moral de la identitat que es crea per mitjà d'autorepresentacions col·lectives. D'acord amb la distinció que hem fet abans, els nacionalismes que han heretat un llegat imperial produiran una qualitat diferent de passat que els nacionalismes que desafien la dominació. Les tradicions es modelen i es remodelen segons les necessitats i les ambicions actuals, i determinades mancances en el passat són un bon auguri per al futur.

Els estats sense exèrcits nacionals, bancs centrals o agents de duanes són perfectament imaginables en una època d'agències supraestats i d'externalització dels serveis. L'estat continuarà reivindicant el monopoli de la violència legítima i la redistribució de riquesa i oportunitats en uns espais socials relativament estables i coherents. I ho farà apel·lant a les prioritats «nacionals», que continuarà definint mentre satisfà la necessitat (i ahora explota el mite) de representar la comunitat nacional en l'àmbit internacional.

La consagració de la voluntat popular com l'única forma acceptable de legitimació ha acompanyat el desenvolupament del capitalisme més enllà de l'era industrial. En comptes de minvar a mesura que el capitalisme iniciava la seva segona onada (o, segons alguns, la tercera), la legitimació democràtica s'ha convertit en un requisit del decòrum polític i, almenys en el món occidental, és promoguda formalment des de les institucions de govern. La liberalització política està estretament relacionada amb la intensificació de les relacions capitalistes arreu del món. Wallerstein segurament té raó quan diu que «cada vegada estem més compromesos, i no menys, amb aquestes *Gemeinschaften* bàsiques que s'han format a dins de la nostra *Gesellschaft* mundial, l'economia capitalista a escala planetària» (1991, 84). Aquesta tendència indica que l'onada nacionalista de pobles que cerquen la forma d'un estat o un quasi-estat és perfectament coherent amb la globalització avançada. Tanmateix, els estats que han aparegut després de 1989 i que sorgeixen en el futur tenen poc a veure amb els

**EL PASSAT FORNEIX ARGUMENTS
PER AL PRESENT. I COM QUE ÉS
UNA FUNCIÓ DE LA NECESSITAT DE
VIURE EN EL PRESENT, SEMPRE
ÉS UN FENOMEN CONTEMPORANI.
PER TANT, SEMPRE RESTA OBERT**

estàndards del segle XIX, l'estat extens que Hobsbawm i altres veneren. Molts dels nous estats són petits i no tenen recursos militars. Díficilment es poden posar al mateix sac que els «clàssics» estats-nació que van ser el resultat de processos violents d'unificació. Però les pròpies nacions «clàssiques» estan perdent alguns de les seves característiques tradicionals, com ara les fronteres tancades, l'educació estatal o supervisada per l'estat, una economia dirigida i una política monetària independent. El mapa de la modernitat està canviant per fer lloc a noves entitats que, per les seves dimensions reduïdes, sembla que no puguin ser independents, i que palesen un origen diferent del dels estats més grans. Aquestes «nacions de mentida» i «simulacres en miniatura dels autèntics estats-nació», com Tom Nairn les anomena (148), sorgeixen i sobreviuen en un clima postimperial, que permet que esdevinguin econòmicament viables i fins i tot importants, confiant que el nou «imperium de la societat civil» –que és com Justin Rosenberg anomena el nou ordre mundial (citat a Nairn, 147)– les protegeixi de ser absorbides pels estats veïns més poderosos. Si aquestes nacions són de mentida, com diu Nairn, també cada vegada ho són més tota la resta (149). La conseqüència lògica de la creixent interdependència del món és que la «interdependència» esdevé un valor superior. Per algun motiu relacionat amb la memòria depredadora

**LA CONSAGRACIÓ DE LA
VOLUNTAT POPULAR COM
L'ÚNICA FORMA ACCEPTABLE
DE LEGITIMACIÓ HA ACOMPANYAT
EL DESENVOLUPAMENT DEL
CAPITALISME MÉS ENLLÀ DE
L'ERA INDUSTRIAL**

de l'espècie humana, els petits estats inofensius no inspiren gaire simpatia, i encara menys respecte. D'aquí ve que les nacions captives que aspiren a assolir la categoria d'estats interdependents sovint s'hagin d'enfrontar amb la projecció hostil dels problemes tradicionals dels estats-nació clàssics, que no poden ni volen reproduir. Els rituals etnonacionals, el militarisme, les històries èpiques fundacionals, els enfrontaments territorials i els moviments amenaçadors que condueixen els països al caire de la guerra són trets essencials dels estats-nació clàssics. Tanmateix, diu Nairn, «és

un error teòric i (cosa que encara és més greu) un error polític pensar que aquests elements són inseparables de la identitat o el caràcter nacional, de la política de les nacionalitats o de la necessitat general –i probablement creixent– d'autogovern» (149).

Tant si és un error com si no ho és, aquesta associació es fa sovint per justificar l'oposició a la proliferació i la redistribució de drets i privilegis nacionals a poblacions que en gaudeixen o pateixen indirectament. A vegades, els detractors del nacionalisme incorren en la contradicció de defensar els estats-nació actuals de la «voracitat» dels nacionalismes «fissipars», al mateix temps que afirmen que les nacions estan condemnades a desaparèixer. Altres reivindiquen la superació de la nació en nom del cosmopolitisme, que suposa l'existència d'encara un altre tipus d'espai global, sostingut per uns valors universals que són aplicables uniformement, si no en l'espai polític real, almenys en un espai compartit subjectivament per una comunitat de persones il·lustrades que resulta que tenen una mobilitat física considerable. Habitualment, els «cosmopolites» presenten el nacionalisme com intrínsecament il·liberal i no democràtic, però, com assenyala Will Kymlicka, el debat ja no és tant entre el cosmopolitisme liberal i el particularisme intolerant sinó cada vegada més entre el cosmopolitisme liberal i el nacionalisme liberal (20). El nacionalisme alliberacionista lluita pels drets d'uns grups particulars, però això no vol dir que sigui una estratègia contra els drets universals.

Als cosmopolites se'ls pot acusar fàcilment d'haver malinterpretat la naturalesa de les comunitats polítiques a les que han d'agrair la projecció i la ressonància de les seves veus. És

sobretot en els estats que estan més segurs de la permanència dels seus sistemes polítics –i que es poden permetre un cert grau d'escepticisme intern–, on els intel·lectuals poden qüestionar les condicions de ciutadania amb total impunitat, però sense cap efecte pràctic. La seva actitud distant i elitista respecte de les qüestions nacionals més urgents –actitud que potser prové de la vergonya que els causa la intimitat cultural amb el seu propi grup nacional (Herzfeld, 1997)– sovint enforteix les ideologies estatals que ells mateixos condemnen retòricament. No cal acceptar el nacionalisme de lideratge global que defensa Richard Rorty per adonar-se que reconeix el rol que els Estats Units s'han autoassignat després de 1989, un rol que comporta el deure dels ciutadans americans de vetllar èticament i políticament sobre aquest poder la legitimitat del qual els correspon a ells. Aquest nacionalisme del nou ordre mundial projecta el seu propi espai. Expressant una convicció que avui és tinguda per un dogma als Estats Units, Rorty concep la Terra com un espai imbuït pels valors democràtics, els quals, lluny de ser universals, tenen el seu origen en una nació, a partir de la qual s'han estès per la resta del món. Rorty no és un pensador reaccionari sinó pragmàtic. Tingui o no raó sobre la naturalesa universalitzable de la democràcia nord-americana, la té en criticar els «vans intents [dels acadèmics] de filosofar per assolir rellevància política» (94). És impossible introduir-se en el procés polític mentre es parla des d'un espai transcendent. «La desconexió amb la pràctica produeix al·lucinacions teòriques» (94), afirmació amb la qual Marx hauria estat d'acord. Entre aquestes al·lucinacions, inclou la pretesa desaparició de la nació en una mena de territori desconegut del qual l'única cosa que sabem amb alguna certesa és que és esfèric. Creure en l'obsolescència de la nació, afirma Rorty, és l'obstacle més gran per abordar els problemes de la justícia social, la resolució dels quals estarà lligada als governs nacionals en un futur previsible. Hom pot objectar a Rorty que no tots els estats tenen prou autonomia efectiva per ser els únics agents en matèria de justícia social, i sobre tot que el poder dels Estats Units no és transferible. I encara es podria afegir, en aquest cas, que és dubtós que Washington exerceixi el seu poder d'arbitratge per assolir cap mena de justícia social.

Però què passa amb aquelles nacions més clarament dependents, les que són vulnerables al neocolonialisme i les que, pel fet de no tenir un estat propi, ni tan sols no figuren en el mapa mundial? Es dissoldran en un espai postnacional? Sigui quin sigui el seu destí últim, no es poden permetre de renunciar al dret a l'autogovern democràtic més del que ho puguin fer els estats-nació. I aquest dret no es pot exercir si no es fonamenta en una memòria col·lectiva i unes experiències compartides. Les formes nacionals d'organització política no impedeixen la globalització. La globalització se serveix de principis universals, però requereix la legitimació popular, i aquesta probablement continuarà essent nacional.

La persistència del nacionalisme resulta menys misteriosa si s'entén el nacionalisme com l'oli que lubrifica l'estat. A més, la interdependència creixent entre estats no elimina les nacions del mapa polític. L'espai d'interdependència el podem anomenar «postnacional» si volem, però les entitats que es relacionen d'aquesta manera són nacionals de totes totes. Com ens recorda Wallerstein, «el sistema interestatal no és un mer conjunt d'estats anomenats sobirans. És un sistema jeràrquic amb un ordre estable però que es pot canviar» (1991, 82). Si no es tracta d'una constel·lació de democràcies simètriques, només pot ser un mapa polític, una ordenació d'espais

**LA PERSISTÈNCIA DEL
NACIONALISME RESULTA MENYS
MISTERIOSA SI S'ENTÉN EL
NACIONALISME COM L'OLI QUE
LUBRIFICA L'ESTAT**

amb una distribució desigual d'oportunitats socials, econòmiques, culturals i polítiques. Aquest ordre jeràrquic es mostra, bastant gràficament, en la posició que adopten els caps d'estat davant les càmeres que capten la seva presència a les cimeres europees o del G-7. Les desigualtats que hi ha a dintre d'aquest ordre «generen ideologies per justificar el gaudi d'una posició superior però també per rebutjar una posició inferior. Aquestes ideologies són el que anomenem nacionalismes» (Wallerstein 1991, 82). El nacionalisme, doncs, no és una força irracional sinó una eina, i a vegades una arma, en la lluita per modificar la imatge de les relacions mundials i recrear l'espai del món. És un instrument per al progrés i alhora un baluard imponent per a la immobilitat. En l'escenari d'un món interrelacionat, «el fet que un estat no sigui una nació representa per a aquest estat quedar-se fora del joc d'impedir o de promoure l'alteració del seu estatus. Però llavors aquest estat no formaria part del sistema interestatal» (1991, 82). Un estat postnacional, si arribés a existir, seria literalment invisible en el mapa polític. No cal dir que el nacionalisme de les nacions sense estat o, més exactament, de les nacions incorporades a dintre d'un estat governat per una nacionalitat hegemònica, és també un intent de canviar l'estatus assegurant-se un lloc en la jerarquia interestatal.

Per bé que sovint es creu que la teoria dels sistemes mundials és el fonament teòric que ha impulsat l'aparició del paradigma global, Wallerstein ens recorda que la globalitat conceptualitzada pels analistes dels sistemes mundials es basava en la premissa que les parts interrelacionades i recíprocament determinants del sistema quedaven dintre de les fronteres polítiques dels

estats (1999, 196). Segons aquest autor, el sistema mundial capitalista és el sistema dels estats-nació, i no hi ha cap motiu per creure que la globalització del capital n'assenyali la desaparició. Ben al contrari, hi ha prou fonaments per pensar que el relaxament relatiu de les prerrogatives típiques de l'estat es veurà compensat per un renovat èmfasi en els seus atributs simbòlics, com ara una cultura normativa, que a occident podria adquirir fàcilment la forma d'un fonamentalisme laic. A aquest efecte, les institucions

culturals gestionades per l'estat i els grans grups de comunicació tindran una part cada vegada més important del poder i els recursos socials, i supliran l'aparell militar i fins i tot l'educatiu en la tasca d'exercir el control intern mitjançant la fabricació i l'aplicació de consens.

La globalització no és ni una catàstrofe ni una panacea per als problemes del món. Seria ingenu pensar que es pot invertir la tendència o que comportarà la superació de les tensions centre-periferia en un sistema mundial igualitari en què hauran desaparegut per art de màgia les reivindicacions ètniques i les racionalitzacions del poder. Tanmateix, una manera de veure la globalització és com una difusió (en el sentit que té aquest terme en física, en què fa referència a la redistribució de la radiació que idealment produeix una distribució isotròpica d'intensitat). A mesura que els fluxos de capital esdevenen més aleatoris i que el binomi Occident-resta del món perd significació, alhora que la descolonització del tercer món es transforma en una migració massiva cap al primer món (per utilitzar uns termes que cada vegada resulten més obsolets), els llegats imperials dels estats-nació clàssics resulten menys sostenibles. Arribats en aquest punt, la difusió del poder polític per tot el sistema acaba afectant els estats-nació més fortament centralitzats, que es veuen menys capaços de legitimar la repressió de les demandes d'interdependència «independent» que sorgeixen a dintre de les seves afeblides fronteres.

**L'ESPAI D'INTERDEPENDÈNCIA
EL PODEM ANOMENAR
"POSTNACIONAL" SI VOLEM, PERÒ
LES ENTITATS QUE ES RELACIONEN
D'AQUESTA MANERA SÓN
NACIONALS DE TOTES TOTES**

El concepte d'estat s'està reformulant, com també l'espai de la política. La política nacional no desapareixerà; simplement multiplicarà els seus centres. Això no vol dir que la nació del futur s'hagi de concebre d'acord amb el model heretat del passat. Les teories modernistes de la nació tendien a subsumir les constel·lacions nacionals sota un origen comú (la revolució industrial, l'impacte de la lletra impresa, l'aparició de lectors de classe mitjana, etc.). Segons aquest enfocament, una causa històrica concreta hauria tingut efectes semblants en societats diferents però subjectes a unes condicions similars durant un període de temps relativament reduït. Altres autors defensen un origen doctrinal o ideològic. Algunes concepcions polítiques, que han cristal·litzat en una nació determinada, han tingut la fortuna de captar millor les lleis eternes de la raó humana i així conformen un espai realment ecumènic per al subjecte modern, independentment dels seus orígens ètnics o culturals. L'estat postnacional d'Habermas i la «idea nacional francesa» de Kristeva d'un pacte legal i polític entre individus lliures i iguals en són alguns exemples (40).

La tensió entre concepcions polítiques basades en unes condicions històriques que estan desapareixent i concepcions basades en la idealització d'una abstracció de la vida real de les societats planteja la pregunta següent: ¿quin tipus de nacionalismes sorgiran en el curs de la globalització? Recorrent a una dicotomia molt gastada: ¿seran ètnics o seran cívics? ¿Seran culturals o legalment abstractes? ¿Inventaran formes de coexistència amb altres nacionalismes, interrelacionant les seves necessitats i interessos, o continuaran competint per la jerarquia, causant una violència que sovint és proporcional a les dimensions i la població de l'estat en qüestió? La gamma d'opcions, crec, és tan àmplia com la de solucions als problemes que sorgeixen de situacions concretes, cada una amb una història específica de conflicte polític i amb un espai limitat de maniobra en el mapa polític.

EL CONCEPTE D'ESTAT S'ESTÀ REFORMULANT, COM TAMBÉ L'ESPAI DE LA POLÍTICA. LA POLÍTICA NACIONAL NO DESAPAREIXERÀ; SIMPLEMENT MULTIPLICARÀ ELS SEUS CENTRES

Bibliografia

- ADORNO, Theodor W. «Opinion Delusion Society». *Critical Models. Interventions and Catchwords*. Traducció d'Henry W. Pickford. Nova York: Columbia University Press, 1998: 105-122.
- AGNEW, John A. *Place and Politics in Modern Italy*. Chicago i Londres: The University of Chicago Press, 2002.
- AUGÉ, Marc. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. Traducció de John Howe. Londres: Verso, 1995.
- BHABHA, Homi. «Culture's In-Between». *Questions of Cultural Identity*. Edició de Stuart Hall i Paul Du Gay. Londres: SAGE, 1996: 53-60.
- BALIBAR, Etienne. «The Nation Form: History and Ideology». A: Balibar, Etienne; Wallerstein, Immanuel. *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. Traducció de Chris Turner. Londres: Verso, 1991: 86-106.
- BARTHES, Roland. *Mythologies*. París: Seuil, 1957.
- BECK, Ulrich. «The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization». A: Beck, Ulrich; Giddens, Anthony; Lash, Scott. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press, 1994: 1-55.

- BILLIG, Michael. *Banal Nationalism*. Londres: SAGE, 1995.
- BLAUT, James M. *The National Question: Decolonising the Theory of Nationalism*. Londres: Zed Books, 1987.
- BOURDIEU, Pierre. «Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field». *Sociological Theory*, 12: 1 (1994): 1-18.
- BRACHER, Karl Dietrich, et al. (ed.). *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*. 5 vol. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt; Wiesbaden: Brockhaus, 1981-1987.
- CANOVAN, Margaret. *Nationhood and Political Theory*. Cheltenham: Edward Elgar, 1996.
- CARDÚS, Salvador; Estruch, Joan. «Politically Correct Anti-Nationalism». *International Social Science Journal*, núm. 144 (1995): 347-352.
- FERRAROTTI, Franco. «Legitimation, Representation and Power». *Current Sociology/La sociologie contemporaine*, vol. 35, núm. 2 (1987): 21-27.
- FERRER i GIRONÉS, Francesc. «Història de la discriminació fiscal a Catalunya». A: Cabana Francesc, et al., *Catalunya i Espanya. Una relació econòmica i fiscal a revisar*. Barcelona: Proa, 1998: 35-65.
- FINKIELKRAUT, Alain. *The Defeat of the Mind*. Traducció de Judith Friedlander. Nova York: Columbia University Press, 1995.
- *In the Name of Humanity: Reflections on the Twentieth Century*. Traducció de Judith Friedlander. Nova York: Columbia University Press, 2000.
- FUKUYAMA, Francis. *The End of History and the Last Man*. Nova York: Avon Books, 1993.
- Gaffney, John. «Political Rhetoric and the Legitimation of the European Union». *Legitimacy and the European Union: The Contested Polity*. Edició de Thomas Banchoff i Mitchell P. Smith. Londres: Routledge, 1999: 199-211.
- GELLNER, Ernest. *Nations and Nationalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983.
- GRASS, Günter. «Short Speech by a Rootless Cosmopolitan». *Two States—One Nation?* Traducció de Krishna Winston i A.S. Wensinger. Nova York: Harcourt Brace Jovanovich, 1990: 1-7.
- GREENFELD, Liah. *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.
- GUÉHENNO, Jean-Marie. *The End of the Nation-State*. Traducció de Victoria Elliott. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000.
- HABERMAS, Jürgen, «Historical Consciousness and Post-Traditional Identity: The Federal Republic's Orientation to the West», *The New Conservatism. Cultural Criticism and the Historians' Debate*, trad. de Shierry Weber Nicholsen, Cambridge (Ma.), MIT Press, 1989, p. 249-267.
- *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*, Frankfurt del Main, Suhrkamp, 1998.
- HERRERO GARCÍA, Miguel. *Ideas de los españoles del siglo xvii*. Madrid: Gredos, 1966.
- HERZFELD, Michael. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. Londres: Routledge, 1997.
- HOBBSAWM, Eric J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- KRISTEVA, Julia. *Nations Without Nationalism*. Traducció de Leon S. Roudiez. Nova York: Columbia University Press, 1993.
- KYMLICKA, Will. «Del cosmopolitisme il·lustrat al nacionalisme liberal». Traducció de M. Lluïsa Parés. A Montserrat Guibernau (dir.), *Nacionalisme. Debats i dilemes per a un nou mil·lenni*, Barcelona: Proa, 1999: 19-42.

- LAZARUS, Neil. *Nationalism and Cultural Practice in the Postcolonial World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- LENIN, Vladimir Ilyich. *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*. Nova York: International Publishers, 1939.
- MAZOWER, Mark. *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*. Nova York: Knopf, 1998.
- MILLER, Christopher L. *Nationalists and Nomads. Essays on Francophone African Literature and Culture*. Chicago: The University of Chicago Press, 1998.
- NAIRN, Tom. *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. Londres: Verso, 1997.
- PANTEL, Melissa. «Unity-in-Diversity: Cultural Policy and EU Legitimacy». *Legitimacy and the European Union: The Contested Polity*. Edició de Thomas Banchoff i Mitchell P. Smith. Londres: Routledge, 1999: 46-65.
- RORTY, Richard. *Achieving Our Country. Leftist Thought in Twentieth-Century America*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998.
- SCHIEDER, Wolfgang. «Deutsche Umbrüche: 1918, 1933, 1945, 1989». *Alexander von Humboldt-Magazin*, núm. 73 (1999): 11-24.
- SCHNAPPER, Dominique. «El debat europeu sobre la ciutadania». Traducció de M. Lluïsa Parés. A: *Nacionalisme. Debats i dilemes per a un nou milen.ni*. Edició de Montserrat Guibernau. Barcelona: Proa, 1999: 171-194.
- SMITH, Anthony D. «Interpretacions de la identitat nacional». Traducció de M. Lluïsa Parés. A: *Nacionalisme. Debats i dilemes per a un nou milen.ni*. Edició de Montserrat Guibernau. Barcelona: Proa, 1999: 119-142.
- *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press, 1995.
- SPIVAK, Gayatri Chakravorty. *A Critique of Postcolonial Reason. Toward a History of the Vanishing Present*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.
- WALLERSTEIN, Immanuel. «The Construction of Peoplehood: Racism, Nationalism, Ethnicity». A: Balibar, Etienne; Wallerstein, Immanuel. *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. Londres: Verso, 1991: 71-85.
- *The End of the World As We Know It: Social Science for the Twenty-First Century*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1999.
- ZIZEK, Slavoj. *The Fragile Absolute*. Londres: Verso, 2000.